

(مقاله پژوهشی)

بازنمایی شخصیت زن در کتاب‌های خاطره‌نگاری دفاع مقدس (مطالعه موردی کتاب‌های ساجی، صباح، زیباترین روزهای زندگی و چراغ‌های روشن شهر)

مریم سادات میری^{۱*}، محمدصادق نصرالهی^۲

چکیده

کتاب‌های خاطره‌نگاری دفاع مقدس یکی از سندهای ماندگار در تاریخ ایران اسلامی است. روز ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ رژیم بعث عراق به ایران حمله نظامی کرد و جنگ تحمیلی آغاز شد. حضور زنان دوشادوش مردان از ابتدای جنگ و فعالیت آن‌ها در قالب گروه‌های امدادی و پشتیبانی مسئولیتی بود که برعهده گرفته و تا پایان جنگ این وظیفه خطیر را انجام دادند. زنان رزمنده پس از جنگ به ثبت خاطرات خود و دیگر زنان رزمنده در قالب رمان، خاطره‌نگاری و تاریخ شفاهی از جنگ پرداختند. مقاله حاضر به بررسی چگونگی بازنمایی ابعاد شخصیتی زنان رزمنده دفاع مقدس در ۴ کتاب خاطره‌نگاری منتخب پرداخته است. این چهار کتاب تحت عنوان صباح، ساجی، چراغ‌های روشن شهر و زیباترین روزهای زندگی ضمن آنکه با محوریت شخصیت زن نگاشته شده، آثار به‌روز و اثرگذار در این عرصه‌اند. یافته‌های این مقاله با استفاده از روش تحلیل مضمونی نشان می‌دهد که بازنمایی شخصیت زنان در چهار حوزه معنایی بینش، گرایش، کنش و عوامل شخصیت‌ساز قابل طبقه‌بندی است. در حوزه بینش مواردی همچون اعتقادات دینی، اخلاقی و انقلابی قابل طرح است و در حوزه گرایش مضامینی مانند روحیات خودساخته، مقتدر، منجز از جنگ، کنجکاو و عقیفانه ذکر شده است. در حوزه کنش نیز مواردی همچون کمک‌رسانی، فعالیت‌های مذهبی، انقلابی، نظامی، فرهنگی و مقید به انجام‌دادن فرایض دینی احصا شده و در پایان نیز عوامل شخصیت‌ساز با محوریت خانواده مورد تأکید قرار گرفته است.

کلیدواژگان

بازنمایی، خاطره‌نگاری، دفاع مقدس، زن و جنگ، شخصیت زن.

۱. کارشناسی ارشد تبلیغ و ارتباطات فرهنگی، دانشگاه سوره (نویسنده مسئول) miri.1428@gmail.com
۲. استادیار گروه فرهنگ و دولت، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (ع) m.nasrollahi@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۲۳

مقدمه و تبیین مسئله

از ابتدای شکل‌گیری تمدن، جنگ بخشی از تاریخ جامعه بشری را به خود اختصاص داده است، زیرا تعداد کثیری از انسان‌ها جان خود را از دست داده‌اند تا مانع فروپاشی کشور یا تمدنشان شوند. در این جریان، دلاوری و ایثار انسان‌های شجاع که در برابر متجاوز ایستاده‌اند به قدری بر جامعه خود تأثیرگذار بوده است که ادبیات به حفظ، ثبت و ضبط این رخدادها پرداخته است. ادبیات شفاهی که شامل اشعار فولکلور^۱ داستان‌ها و روایت‌های سینه‌به‌سینه از شجاعت و مجاهدت‌های چهره‌های شاخص بوده است توسط اهل علم و ادب و نوابغ جامعه به ادبیات مکتوب بدل شده و ادبیاتی با عنوان ادبیات جنگ شکل گرفته است (کمری ۱۸: ۱۳۹۰). با گذشت زمان، خاطره‌نگاری حاضران در جنگ نیز به ادبیات شفاهی اضافه می‌شود و با توسعه فناوری چاپ، رونقی دوجندان می‌گیرد. این‌گونه ادبیات جنگ به بخش مهمی از هویت ملی و سرمایه فرهنگی یک ملت بدل می‌شود.

در سال ۱۳۵۹، درحالی‌که تنها قریب به بیست ماه از پیروزی انقلاب اسلامی می‌گذرد، ارتش بعث عراق به ایران حمله می‌کند و کشورمان ناخواسته وارد جنگی می‌شود که در مقابلش همه کشورهای جهان صف‌آرایی کرده بودند. جنگ عراق علیه ایران رخدادی عظیم در تاریخ معاصر است که جامعه، فرهنگ و به طور کل همه ابعاد و حوزه‌های زیست را تحت‌تأثیر قرار داده است.

در دوران دفاع مقدس و پس از آن، ادبیات با مفهوم جدید «ادبیات دفاع مقدس» مواجه شد. این ماهیت جدید روایت‌گر مجاهدت زنان و مردانی است که جان را برای حفظ کیان سرزمین و ارزش‌های دینی خود نثار کرده‌اند. با فرونشستن غبار جنگ اهمیت ثبت و ضبط خاطرات زنانی که نقشی بی‌بدیل در خطوط مقدم یا پشتیبانی در پشت جبهه‌ها را برعهده داشتند یا به‌عنوان مادر و همسر نقش ایفا می‌کردند بر همگان مشخص شد و ظرفیت جدیدی پیش روی مخاطبان و دغدغه‌مندان دفاع مقدس قرار گرفت.

حال که قریب به چهل سال از آغاز جنگ تحمیلی گذشته است، تحلیل و بررسی ادبیات مقاومت امری ضروری است تا بدانیم تا چه حد توانسته‌ایم در معرفی شخصیت‌های اسوه مقاومت سرزمین خود موفق عمل کنیم. در عصر حاضر، غرب با بمباران رسانه‌ای سعی در تضعیف فرهنگ اسلامی ایرانی دارد و تلاش می‌کند اصالت زنان جامعه ایران را تحت‌تأثیر قرار دهد. با انبوه شعارهای فمنیستی، مدعی دفاع از حقوق زنان است و سعی در تحریک آنان برای بازخواهی حق پایمال‌شده چندین‌ساله دارد. از این‌رو، می‌توان با معرفی و برجسته‌سازی

۱. Folklore: مجموعه‌ای شامل افسانه‌ها، داستان‌ها، موسیقی، تاریخ شفاهی، ضرب‌المثل‌ها، باورهای عامه و رسوم است. فولکلور از دو کلمه انگلیسی فولک به معنای توده و لور به معنای دانش تشکیل شده است.

شخصیت زنان رزمنده، که فعال، انقلابی، مؤمن، اجتماعی و تأثیرگذار در یک رخداد اجتماعی بسیار مهم هستند، ابعاد وجودی و حضور واقعی جنس زن را به‌عنوان الگوی زن مسلمان نمایان کرد. دختران و زنان در این جنگ همپای مردان نقش‌پذیری کرده و با تکیه بر اعتقادات و رعایت شرعیات از خودگذشتگی‌های مثال‌زدنی را در میدان نبرد آفریدند. از رسیدگی به مجروحان و انتقال آن‌ها به مراکز درمانی گرفته تا کمک‌رسانی برای تأمین غذا و اسلحه مدافعان شهر؛ از حضور در خط مقدم به‌عنوان امدادگر گرفته تا دفاع جانانه مقابل دشمن با تفنگ، همه نشان از رشادت و خودساختگی این زنان دارد و می‌تواند بازگوکننده حقایقی باشد تا مخاطبان اهل فکر را با مضامین جدید آشنا کند.

پرداختن به این موضوع از طرفی وقایع ناگفته را بیان می‌کند و از سویی دیگر به پیکره ادبیات دفاع مقدس قوام می‌بخشد. از همین رو، این پژوهش در نظر دارد به بررسی نمونه‌هایی از ادبیات دفاع مقدس، که به نقش‌آفرینی زنان حاضر در جنگ اختصاص دارد، بپردازد و بازنمایی شخصیت آنان را در کتاب‌های منتشرشده بررسی، تحقیق و تحلیل کند. توجه و استقبال جامعه به خاطرات زنان حاضر در دفاع مقدس از یک‌سو و اهمیت بازنمایی شخصیت زن در کتاب خاطرات آن‌ها از سویی دیگر انگیزه اصلی جهت انجام‌دادن این پژوهش است تا بتوان فهمی دقیق و درست از شخصیت این زنان به‌عنوان الگو به جامعه ارائه کرد.

نمونه‌های مورد مطالعه آخرین آثار با موضوع خاطره‌نگاری زنان حاضر در دفاع مقدس است که تا زمان انجام‌دادن پژوهش به چاپ رسیده است. کتاب‌های *صبح*، *ساجی*، *چراغ‌های روشن شهر* و *زیباترین روزهای زندگی* با تأکید مرتضی سرهنگی، مدیر بخش ادبیات مقاومت حوزه هنری انقلاب اسلامی، چهار اثر برجسته و برگزیده هستند که به دلیل رعایت جنبه‌های استاندارد خاطره‌نگاری از آثار فاخر در این حوزه محسوب می‌شوند. فعالیت‌های پژوهشی در حوزه کتاب‌های دفاع مقدس اغلب روی کتاب‌های مشخص و پرتیراژ انجام می‌گیرد. درحالی‌که کتاب‌های غنی از اطلاعات موردنیاز برای ترسیم شخصیت زنان حاضر در جنگ به پژوهش‌گر کمک می‌کند به تصویری روشن‌تر از ابعاد وجودی و حضور زنان رزمنده دست یابد.

در هر چهار کتاب - *صبح* (خاطرات خانم صباح وطن‌خواه)، *ساجی* (خاطرات خانم نسیرین باقری)، *چراغ‌های روشن شهر* (خاطرات خانم زهره فرهادی) و *زیباترین روزهای زندگی* (خاطرات خانم فوزیه مدیح) - روایت از دوران کودکی آغاز می‌شود و با توضیحاتی در مورد وضعیت اقتصادی، عقاید سیاسی و مذهبی و جایگاه اجتماعی خانواده در فصول اول ادامه می‌یابد. فعالیت‌ها، دغدغه‌ها، نوع پوشش و میزان اعتقادات، نوع ارتباطات و علاقه‌مندی‌های شخصیت داستان، قبل و بعد از انقلاب بازگو می‌شود و درنهایت به تعریف اتفاقات و فعالیت‌ها و حالات روحی در زمان بروز جنگ پرداخته می‌شود.

چارچوب مفهومی

بازنمایی

در تعریف این مفهوم آمده است که بازنمایی^۱ عبارت است از تولید و ساخت معنا براساس چارچوب‌های مفهومی و گفتمانی که واقعیت براساس آن (بازنمایی‌های رسانه‌ای) شکل می‌گیرد و ساخته می‌شود. معانی و بازنمایی رسانه‌ای اگرچه برساخته‌ای اجتماعی و فرهنگی است، ایدئولوژی و گفتمان سعی می‌کند آن معانی و بازنمایی را امری طبیعی و فراگفتمانی و فرازبانی جلوه دهد (مهدی‌زاده ۱۳۸۷: ۱۹).

از نظر ریچارد دایر، مفهوم بازنمایی در رسانه عبارت است از ساختی که رسانه‌ها از جنبه‌های مختلف واقعیت مثل افراد، مکان‌ها، اشیا، اشخاص، هویت‌های فرهنگی و دیگر مفاهیم مجرد ایجاد می‌کنند. تجلی بازنمایی‌ها ممکن است به صورت گفتاری، نوشتاری یا تصاویر متحرک باشد (هیوارد ۱۴: ۱۳۸۱).

برای آشنایی با شخصیت زنان حاضر در هشت سال دفاع مقدس باید به سراغ کتاب‌هایی رفت که درباره آن‌ها اطلاعاتی را در اختیار مخاطب بگذارد. از همین رو، کتاب به‌عنوان یک رسانه عمل بازنمایی شخصیت آن زنان را انجام می‌دهد و پیوندی میان مخاطب و زنان حاضر در میدان جنگ ایجاد می‌کند. یکی از موضوعات اصلی و دغدغه‌ها این است که بازنمایی‌های صورت‌گرفته در رسانه‌ها (در اینجا کتاب) تا چه حد می‌تواند در بیان حقیقت و ترسیم آن موفق عمل کند و مخاطب را از هرگونه تفسیر اشتباه، روایت‌های غیرواقعی و حواشی بی‌اثر مصون دارد.

شخصیت

شخصیت^۲ مفهومی عمیق و چندوجهی است که تعاریف و شاخه‌های گوناگونی دارد و همچون «تاریخ» و «رخداد» امری انتزاعی است. شخصیت را می‌توان آن الگوهای معین و مشخصی از تفکر، هیجان و رفتار تعریف کرد که سبک شخصی فرد را در تعامل با محیط اجتماعی و مادی اش رقم می‌زنند (تکینسون و هیلگارد ۱۳۹۶: ۲۹). به عبارت دیگر، شخصیت شامل ویژگی‌های نسبتاً باثبات و پایدار است که در توصیف آن‌ها از صفاتی همچون زودرنج، مضطرب، پرحرف، درون‌گرا و برون‌گرا و غیره استفاده می‌شود (لوتنه ۱۳۸۶: ۱۰۱). شخصیت، سازمان‌بندی پویایی در درون فرد است و شامل آن دسته از نظام‌های روانی-فیزیکی است که رفتار و تفکر او را تعیین می‌کند. از این تعریف چندین نکته قابل استنباط است. نخست آنکه شخصیت مجموعه‌ای از عناصر است و به‌منزله یک نظام با یکدیگر در رابطه هستند. دوم آنکه

1. representation
2. character

شخصیت مفهومی روانی در قالب یک کلیت فیزیکی است و سوم این مسئله را بیان می‌کند که علت تعامل انسان با جهان شخصیت است. از طرفی بر این نکته نیز تأکید دارد که تعامل فرد نتیجه ویژگی‌های شخصیتی و موقعیتی است و شخصیت به دو روش رفتار و تفکر تجلی می‌یابد (شی‌یر به نقل از رضوانی ۱۳۸۷: ۹۳).

در کتاب‌های مورد مطالعه، رویداد از زبان نقش محوری داستان نقل می‌شود و از این طریق ابعاد از شخصیت خود را در قالب نوشته، به مخاطب (خواننده) معرفی می‌کند. ابعاد شخصیتی روایت‌گر از این نظر که به‌عنوان یک الگو معرفی می‌شود حائز اهمیت بوده و شناخت شخصیت به‌عنوان یکی از پایه‌های اصلی پژوهش محسوب می‌شود.

خاطره‌نگاری

خاطره‌نگاری^۱ در معنای گسترده‌اش یکی از صور بیان ادبی است که به نویسنده این فرصت را می‌دهد تا از هر شیوه و ابزاری که در دسترس اوست برای روایت دیده‌ها، شنیده‌ها، بیان داستان زندگی، شرح روحیات و خلیات و حالات درونی خویش استفاده کند (اشرف ۱۳۸۸: ۵۳).

خاطره نویسی وقتی پدید آمد که «من» فردی یا جمعی در جوامع شکل گرفت. افراد براساس استقلال شخصیتی خویش توانستند قلم دست بگیرند و بدون در نظر گرفتن جایگاه اجتماعی یا سیاسی یا حتی میزان توانایی خویش در نگارش، خاطراتشان را بنویسند (همان: ۶۱).

ادبیات نظری

بازنمایی

رسانه‌ها با استفاده از زبان برای بازنمایی واقعیت‌های جهان پیرامون برنامه‌سازی می‌کنند. بازنمایی براساس نظر هال، فرایند تولید و تبادل معنای میان اعضای یک فرهنگ یا جامعه از طریق زبان، نشانه و تصاویر است. بنابراین، تولید متون در رسانه‌ها براساس زبان و ساختار زبانی صورت می‌گیرد، پس «بازنمایی را باید ساخت رسانه‌ای و زبانی واقعیت دانست» (مهدی‌زاده ۱۳۸۷: ۱۸).

براساس این رویکرد آخر است که رسانه‌ها، با استفاده از معناهای نهفته و ضمنی نشانه‌ها، پیام‌های آغشته به ایدئولوژی خود را در جامعه ترویج می‌دهند و سعی می‌کنند گفتمان مد نظر خود را بر جامعه حاکم کنند. درواقع، با توجه به اهمیت بازنمایی‌های رسانه‌ای در شکل‌دادن به باور و شناخت عمومی باید به این نکته نیز اشاره کرد که بازنمایی‌های رسانه‌ای امری خنثی و بی‌طرف نیست؛ بلکه در گفتمانی ریشه دارد که از منظر آن گفتمان بازنمایی صورت می‌گیرد (همان: ۱۹).

1. journaling

رهیافت نظری به زن

این پژوهش به نوعی مرتبط با حوزه نظری مطالعات زنان است و در این حوزه با رهیافت نظری اسلام مواجهیم و عملاً بازنمایی صورت گرفته از زن در ادبیات دفاع مقدس در این حوزه تعریف می‌شود. بر این اساس، مروری هرچند گذرا بر موضوع زن در اسلام خواهیم داشت:

زنان و فعالیت اجتماعی از نگاه اسلام

اسلام درباره زندگی زنان، چه در بعد فردی و چه در بعد اجتماعی، نظرهایی ارائه داده است. یکی از موضوعاتی که می‌توان در مورد زندگی اجتماعی و فعالیت زنان در جامعه از منظر اسلام بررسی کرد، مقوله حضور در عرصه جنگ و دفاع است. دفاع انواع مختلفی دارد؛ نظیر دفاع نظامی، دفاع سیاسی، دفاع فرهنگی و دفاع فردی. از منظر دین اسلام، به جز دفاع نظامی که مختص مردان است، زن در سایر میدان‌های دفاع همانند مرد مسئولیت دارد. این مسئولیت در مورد دفاع نظامی نیز قیدهایی دارد؛ به طوری که حضور زن به صورت غیرمستقیم به جهت تدارک جبهه و کمک‌های پشتیبانی و درمانی بیان شده است (جودکی، ۱۳۹۵: ۷۳).

بنای فطری زنان و مردان در دفاع از اعتقادات و نوامیس و ارزش‌های فرهنگی یکسان است و تفاوت‌های زیست‌شناسی آن‌ها نیز در همین راستا معنا می‌دهد. دفاع یکی از نمودهای حضور زنان در جامعه تلقی می‌شود و نقشی برجسته و تأثیرگذار بر جریان‌های فرهنگی اجتماعی و سیاسی دارد (همان: ۹۴). از همین رو، این فعالیت اجتماعی باید در بستر کلان تحت عنوان فعالیت زن در اجتماع بررسی شود. در ادامه به سه حوزه اصلی فعالیت زن در عرصه اجتماع می‌پردازیم:

– مشارکت زن در ارشاد فرهنگ عمومی جامعه^۱

– مشارکت زن در سازمان‌دهی ارکان نظامی^۲

۱. از مهم‌ترین فرایض دینی در اسلام فرضیه امر به معروف و نهی از منکر است که هدایت و ارشاد عمومی جامعه به احیای این اصل مهم بستگی دارد که در احیا و تداوم آن زن و مرد باهم مشارکت دارند. وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيَطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. (توبه، ۷۱). بنابراین، زنان مؤمن مانند مردان مؤمن می‌توانند در اصلاح ساختار فرهنگ جامعه و مبارزه با مفسدات اجتماعی در قالب امر به معروف و نهی از منکر پیشاهنگ مردم باشند و جنسیت صرف نمی‌تواند مانع فعالیت آنان شود. بنابراین، در دفاع فرهنگی و اجتماعی که بنیان ارزش‌های دینی و اخلاقی در آن شکل می‌گیرد نقش زن بسیار بارز و محسوس است.

۲. اگرچه زن به لحاظ خمیره خلقت از جهاد نظامی معاف است، نقش زن در تجهیز جبهه‌ها و تربیت فرزندان شجاع و رزمنده و صبر و شکیبایی او در تحمل مصائب، مقام و منزلت او را در ردیف مجاهدان فی سبیل الله قرار می‌دهد. در قرآن می‌فرماید (وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ) (انفال، ۷۴). در این آیه یکی از مصادیق مؤمنان حقیقی (و نصروا اولئک هم المؤمنون حقاً) زنان مجاهد هستند، زیرا در نهاد خانواده مسئولیت صبر و پایداری بر مصائب و مشکلات،

- هویت مستقل زن در مواضع سیاسی دفاعی^۱

روش تحقیق

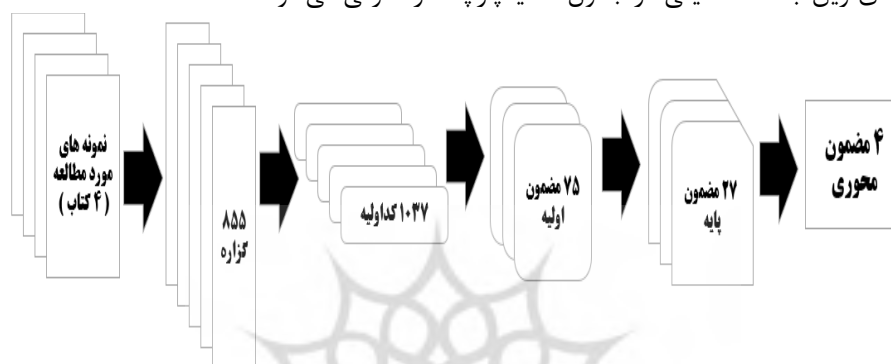
روش جمع‌آوری در این پژوهش متن‌کاوی و روش تحلیل، تحلیل مضمونی است. در ابتدای کار، جملات معنادار و مستقل را به‌عنوان گزاره انتخاب می‌کنیم. این گزاره‌ها جملات و پاراگراف‌های کاملی هستند که فعل دارند و بدون هیچ تغییری از متن استخراج می‌شوند. گزاره‌های استخراج‌شده در مرحله بعد، نسبت به برداشت محقق، کد توصیفی دریافت می‌کنند. به عبارتی، این گزاره‌ها خلاصه می‌شود و در یک جمله یا پاراگراف در یک یا چند کلمه به صورت غیر جمله بیان می‌شود. در مرحله بعد این کلمات که کد اولیه هستند، به مضمون اولیه تبدیل می‌شود و سپس این مضامین در قالب کد یکپارچه مطرح می‌شود.

کتاب‌های مطالعه‌شده بیش از سه بار خوانش شد و بخش‌هایی که منعکس‌کننده شخصیت کاراکتر اصلی بود با عنوان گزاره انتخاب و نشانه‌گذاری شد. سپس برای هر کتاب جدولی طراحی شد و گزاره‌ها در سلول‌های مشخص قرار گرفت و کد اولیه، که مفهوم استخراج‌شده از

تقویت روحی و روانی همسر، تداوم اهداف همسر در صورت شهادت و ابلاغ پیام خون و تحکیم فرهنگ شهادت در محیط جامعه، حفظ فرزندان شهید و تربیت صحیح آن‌ها براساس موازین و اعتقادات همسر و پاسخ‌گویی به نیازهای اخلاقی و روانی فرزندان و پرکردن خلأ پدر در خانواده نیز از وظایف زنان مجاهد محسوب می‌شود. بر این اساس، در مقابل ویژگی مجاهدان، که مخصوص مردان در جبهه است، ویژگی‌های صابران، ناصران و حافظان مخصوص زنانی است که برای دفاع از آرمان‌های والای اسلام، مجاهدان و صدیقان را یاری نموده‌اند. بنابراین، غیر از جهاد نظامی، زن و مرد در میدان بندگی شرایط یکسان دارند و هریک به تکلیف بندگی خود بهتر عمل کند اجر و ثواب او بیشتر است. *إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا* (احزاب، ۳۵).

۱. اسلام از ابتدا برای زن هویت مستقل در برابر مرد قائل شده است و کلیه حقوق و مزایای او را براساس هویتش طرح‌ریزی کرده است؛ مثلاً می‌توان به بحث بیعت زنان با پیامبر اسلام (ص) پس از فتح مکه اشاره کرد. در این مراسم، زنان مستقل از مردان، با هویتی جدا حضور داشتند و با پیامبر بیعت کردند. *وَإِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعاقِبْتُمْ فَاتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَرْوَاحُهُمْ مِثْلَ مَا أَنْفَقُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ*. (ممتحنه، ۱۱). به همین دلیل، در نظام حقوقی اسلام آرای زنان در تصمیم‌گیری مشترک سیاسی و اجتماعی مورد احترام است و اقدام مردان بدون مشورت و نظرخواهی از صلاحیت کامل برخوردار نخواهد بود. *التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ*^۱ (توبه، ۱۱۲). بنابر این آیه، زن به‌عنوان یک مؤمن در یک جامعه اسلامی هویت تعریف‌شده خودش را دارد. هم مخاطب وحی است و هم مخاطب تکالیف دینی و هم در مقابل سرنوشت جامعه مسئول است و جز در جهاد مستقیم و رو در رو در بقیه مسئولیت‌ها و تعهدها مانند مرد است و تفاوت ناشی از ساختمان فطرت و خلقت، امتیازی برای زن و مرد ایجاد نمی‌کند.

گزاره است، مقابل آن نوشته شد. سپس کدهای اولیه در جدول دوم به مضمون اولیه، که مفهوم کلی تر بود، تبدیل شد. این دو مرحله با نام جدول‌های کدگذاری توصیفی ارائه شده است. در مرحله بعد جدولی طراحی شد که در آن مضمون‌های اولیه براساس قرابت معنایی جمع شده و مضمون پایه را شکل داده‌اند. این مرحله با عنوان جدول کدگذاری تفسیری آورده شده است. در مرحله پایانی دسته‌بندی مضامین پایه نیز جمع شده و مضامین محوری (فراگیر) به‌عنوان پایه‌ای‌ترین ابعاد شخصیتی در جدول کد یکپارچه‌ساز معرفی می‌شود.

شکل ۱. روند استخراج مضامین از کتاب‌ها

جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها

کدگذاری توصیفی

کدگذاری توصیفی در دو مرحله انجام شده است: ۱. تبدیل گزاره به کد اولیه، ۲. تبدیل کد اولیه به مضمون اولیه. در مرحله نخست ابتدا بخش‌های مهمی از کتاب، که ابعاد شخصیتی کاراکتر اصلی را منعکس می‌کند و دارای تکرار است، انتخاب کرده و در جدول قرار داده‌ایم. در مقابل هر گزاره، کد اولیه آن نوشته شده است. در این مرحله، از ۸۵۵ گزاره، ۱۰۳۷ کد اولیه استخراج شده است. با توجه به محدودیت حجم مقاله، ناگزیر نمونه‌ای از جدول کدگذاری این مرحله ارائه می‌شود^۱:

۱. کدگذاری همه جدول‌ها نزد نگارندگان وجود دارد.

جدول ۱. نمونه مرحله اول جدول توصیفی کتاب صباح

کد اولیه	گزاره
استفاده از پوشش پیراهن و روسری به جای چادر	فوزیه و شهناز چادری بودند، اما من و صالحه چادر سر نمی‌کردیم. هر دو پیراهن می‌پوشیدیم با روسری.
تفاوت در انتخاب نوع حجاب میان خواهرها	
واکنش به فساد مالی و گران‌فروشی در سطح جامعه	در انشایم نوشتیم این چه مملکتی است که اتاق اصنافش از همه گران‌فروش‌تر است؟ چرا باید بی‌قانونی آن‌قدر زیاد باشد که کسی اطمینان کرد. در آخر انشا به این نتیجه رسیدم که تا وقتی این هرج‌ومرج در نظام وجود داشته باشد، مملکت ما به هیچ‌جا نمی‌رسد.
پرداختن به موضوعات اجتماعی و سیاسی رژیم شاه در انشا مدرسه	
علاقه‌مند به مطالعه و کتابخوانی	در مدرسه ما کتابخانه‌ای بود که کتاب‌های داستان تخیلی زیادی داشت با خواندن کتاب‌های علمی تخیلی عاشق کتابخوانی شده بودم و یکسره به کتابخانه می‌رفتم.
حضور فعال در کتابخانه مدرسه	
مشارکت در تشکیل کلاس‌های قرآن	چند وقتی از آشنایی ما چند نفر باهم گذشت. تحت‌تأثیر رفت‌وآمد آن‌ها به عصمتیه تصمیم گرفتیم یک کلاس قرآن در مدرسه بگذاریم.
علاقه‌مند به فعالیت های قرآنی	
مأنوس شدن با قرآن و تغییر در پوشش	سروکار داشتن و تدبیر بر آیات قرآن آرام‌آرام نوعی شناخت در من به وجود آورد که در بحث حجاب طور دیگری نگاه کنم. یونیفورم مدرسه روپوشی طوسی، آستین‌بلند تا زیر زانو، روسری اختیاری بود. من روسری نازک ژورژت سرم می‌کردم که کم‌کم آن را با روسری نخی بزرگ‌تر عوض کردم. به جای گره زیر چانه‌ام سنجاق زدم. بلوز و دامنم را گشادتر و بلندتر کردم تا پوشیده‌تر شوم.

در مرحله دوم از کدگذاری توصیفی، کدهای اولیه استخراج‌شده از گزاره‌ها براساس قرابت معنایی تجمیع می‌شود و مضمون اولیه را شکل می‌دهند. شایان به ذکر است که مضمون‌های اولیه به دلیل شباهت‌ها و نزدیکی مفهومی در یک دسته قرار می‌گیرند. طی این مرحله ۱۰۳۷ کد اولیه به ۷۵ مضمون اولیه تقلیل یافته است. گزارش این مرحله نیز به دلیل محدودیت حجم مقاله، به شکل گزینشی و منتخب خواهد بود.

جدول ۲. نمونه جدول مرحله دوم کدگذاری توصیفی کتاب صبا

مضمون اولیه	کد اولیه
انزجار از بودن در فضای جنگی	۱۲۰-۲ ۸۶-۲ ۱۰۷-۲ ۱۱۹-۲ ۵۹-۲ ۷۰-۴
عدم پذیرش شهادت همسر منطقی و مسلط بر احساسات	۱۵۳-۲ ۱۵۲-۲ ۱۴۶-۲ ۱۴۱-۲ ۱۴۷-۲ ۱۵۱-۲ ۱۵۰-۲ ۲۸۷-۴
مقید به حفظ حیا و عفاف روحیه رهبری	۱۳۵-۳ ۱۹۶-۳ ۷۸-۱ ۱۱۹-۱ ۳۳۲-۴ ۸۴-۴ ۱۴۵-۳
روحیه خوددار و صبور	۸۲-۱ ۲۹-۳ ۱۹۵-۱ ۱۵۶-۱ ۴۷-۲ ۷۳-۴ ۸۱-۱ ۸۰-۱ ۸۸-۱
روحیه جمع‌گرا و خونگرم	۶۷-۱ ۱۵۰-۱ ۱۸۰-۱ ۱۱۷-۱ ۵۷-۱ ۲۶-۴ ۱۷۹-۱ ۲۹-۴
دغدغه‌مند نسبت به اعضای خانواده	۱۵۶-۳ ۱۵۸-۳ ۱۱۳-۲ ۷۲-۴ ۲۸۱-۴ ۳۳۱-۴
علاقه‌مند به مطالعه و افزایش آگاهی	۲۰-۳ ۳۸-۱ ۱-۳ ۱۸-۳
	۱۱۹-۳ ۵۵-۳ ۱۰۶-۳ ۱۸۰-۳ ۹۰-۴ ۱۵۵-۲ ۸۰-۴ ۲۶۵-۴ ۷۹-۱ ۳۰-۱-۴
	۲۰۵-۱ ۴۱-۳
	۵۸-۴ ۷۵-۴ ۵-۱ ۲۶۱-۱ ۶-۴ ۱۹۹-۳ ۲-۳ ۷۹-۴ ۱۸۸-۳ ۶۶-۳ ۳۷-۳
	۳-۳ ۴۲-۳ ۴۳-۳ ۵۷-۳ ۵۶-۳ ۶۲-۴

مرحله کدگذاری تفسیری

در این مرحله، کدهای مضمون اولیه را براساس تفسیر مفهوم و اشتراکات معنایی دسته‌بندی می‌کنیم. از تجمیع مضامین اولیه مضامین پایه شکل می‌گیرد. طی این مرحله ۷۵ مضمون اولیه در ۲۷ دسته با عنوان مضمون پایه جای گرفته است.

جدول ۳. کدگذاری تفسیری

مضمون پایه	مضمون های اولیه
روحیه منجز از جنگ	ترسیدن از صدای انفجار
	ترس از جسد و کفن
	انزجار در فضای جنگی
روحیه شکننده	نفرت از جنگ
	تعلق خاطر به اموال و دارایی
	آرامش داشتن از دوری از جنگ
روحیه همسرگرا	روحیه شکننده
	نگران و وحشت‌زده از شهادت خود و بستگان
	وحشت از اسارت و تجاوز
	پرشانی در شرایط جنگی
روحیه شهید	دلزدگی از همسر رزمنده
	زندگی با یاد همسر شهید
	عدم پذیرش شهادت همسر
وابستگی به همسر شهید پس از ازدواج دوم	همسرمداری

مضمون های اولیه	مضمون پایه
علاقه‌مند به حضور در جبهه و جنگ علاقه‌مندی و ارادت به امام خمینی(ره) دغدغه‌مند نسبت به اعضای خانواده تعلق خاطر به خرمشهر	روحیه غیور و ولایت‌پذیر
علاقه‌مند به مطالعه و افزایش آگاهی روحیه کنجکاو و جست‌وجوگر	روحیه کنجکاو
شجاعت و دلیری روحیه رهبری فعال و مسئولیت‌پذیر روحیه حق‌طلبی	روحیه مقتدر
روحیه خوددار و صبور منطقی و مسلط بر احساسات عزت نفس	روحیه خودساخته
روحیه جمع‌گرا و خونگرم مقید به حفظ حیا و عفاف	روحیه جمع‌گرا روحیه عفیفانه
تقید به حفظ حدود پوشش اسلامی تقید به حفظ حریم محرم و نامحرم اعتقاد به رعایت احکام شرعی تقید به حجاب چادر دغدغه‌مند نسبت به امر به معروف و نهی از منکر متوکل به خدا و استمداد از ائمه در سختی‌ها اعتقاد به فلسفه شهادت	اعتقادات دینی
احترام و فرمانبری از والدین آرمان‌گرایی در انتخاب همسر قناعت و صرفه‌جویی	اعتقادات اخلاقی
آگاهی به ارکان انقلاب اسلامی عدم اعتقاد به حجاب پیش از انقلاب آگاه‌نبودن به مفاهیم اسلام و انقلاب دگرگونی در دیدگاه و علایق	اعتقادات انقلابی اثرپذیری از جریان انقلاب
مقید به قرائت قرآن اقامه نماز در شرایط جنگی التزام به رعایت احکام	انجام‌دادن فرایض دینی
فعال در رسیدگی به خانواده شهدا فعال در امر جهاد و خدمت‌رسانی کمک‌رسان در فضای جنگ اهتمام به فعالیت‌های امدادگری مشارکت در کفن کردن شهدا	فعالیت کمک‌رسانی

مضمون های اولیه	مضمون پایه
فعال در بهبود شرایط خانواده	
تقید به شرکت در مراسم بزرگداشت شهدا	فعالیت مذهبی
مقید به زیارت رفتن	
تقید به شرکت در مراسم توسل و عزاداری اهل بیت	
مشارکت در فعالیتهای انقلابی	فعالیت انقلابی- سیاسی
اقدام برای آگاهسازی و دفاع از انقلاب اسلامی	
مبارزه ایدئولوژیک با ضد انقلاب	
تلاش برای ماندن در موقعیت جنگی	فعالیت نظامی
سرپیچی از دستور خانواده برای خروج از خرمشهر	
اهتمام به فعالیتهای نظامی	
مشارکت در فعالیتهای فرهنگی دینی	فعالیت فرهنگی
تهییج و روحیه‌دهی	
تدریس قرآن و مباحث دینی	
تلاش برای ادامه تحصیل و افزایش آگاهی	
اهتمام به تربیت فرزند صالح	فعالیت تربیتی فرزندان
تلاش گر برای جلب رضایت همسر	فعالیت همسرانه
تقید خانواده به مکتب عاشورا و انقلاب اسلامی	رویکرد سیاسی خانواده
فعالیت سیاسی و نظامی اعضای خانواده	اقدامات انقلابی خانواده
آزادی عقیده در خانواده	اختیار عمل در خانواده
پایبندی خانواده به هنجارها و سنتها	سنت‌گرایی خانواده
دل بستگی خانواده به رژیم پهلوی	رویکرد خانواده پیش از انقلاب
تمکن مالی خانواده	وضع مالی خانواده
سطح سواد خانواده	موقعیت اجتماعی خانواده

مرحله یکپارچه‌سازی

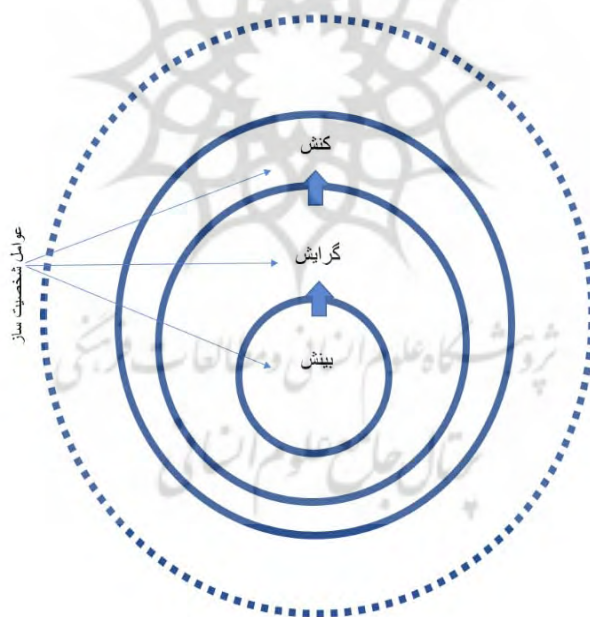
این مرحله به‌عنوان مرحله پایانی نیز نامیده می‌شود. در این مرحله، مضامین پایه به‌عنوان ابعاد تشکیل‌دهنده شخصیت، براساس اشتراکات معنایی در یکدیگر ادغام شده و مضمون محوری (فراگیر) را شکل می‌دهند. شایان ذکر است مضامین محوری (فراگیر) اصلی‌ترین و بسیط‌ترین معنا برای بازنمایی شخصیت کاراکترهای اصلی کتاب‌های مورد مطالعه به حساب می‌آید. طی این مرحله، ۲۷ مضمون پایه در چهار دسته اصلی مضمون محوری (فراگیر) تجمیع شده‌اند.

جدول ۴. یکپارچه‌سازی

مضمون پایه	مضمون محوری (فراگیر)
روحیه منجز از جنگ روحیه شکننده روحیه همسرگرا روحیه غیور و ولایت‌پذیر روحیه کنجکاو روحیه مقتدر روحیه خودساخته روحیه جمع‌گرا روحیه عقیفانه	گرایش
اعتقادات دینی اعتقادات اخلاقی اعتقادات انقلابی	بینش
انجام‌دادن فرایض دینی فعالیت کمک‌رسانی فعالیت مذهبی فعالیت انقلابی-سیاسی فعالیت نظامی فعالیت همسرانه فعالیت فرهنگی فعالیت تربیتی فرزندان	کنش
رویکرد سیاسی خانواده اقدامات انقلابی خانواده اختیار عمل در خانواده سنت‌گرایی خانواده رویکرد خانواده پیش از انقلاب وضع مالی خانواده موقعیت اجتماعی خانواده اثرپذیری از جریان انقلاب	عوامل شخصیت‌ساز

تبیین مضامین محوری

مروری بر چهار کتاب نشان می‌دهد که در کنار بازنمایی شخصیت باید از عوامل شخصیت‌ساز نیز سخن به میان آورد. مروری بر ابعاد شخصیتی بازنمایی شده نشان می‌دهد که می‌توان شخصیت را به سه‌گانه بینش، گرایش و کنش تقسیم کرد. در نگاهی کلی، بینش همان اعتقادات ریشه‌ای و نهادینه فرد است که چارچوب اصلی شخصیت را شکل می‌دهد. به عبارتی، بینش، درونی‌ترین سطح شخصیت یک انسان به حساب می‌آید و کنش بیرونی‌ترین سطح شخصیتی انسان، یعنی رفتار و اعمالی است که از او ظهور و بروز می‌کند. در این میان، احساسات و حالات روحی فرد نیز، که با عنوان گرایش نامیده می‌شود، نقشی بسیار مهم دارد و لایه‌ای میانی بین بینش و کنش قرار می‌گیرد. برای شناخت و تبیین شخصیت بررسی بینش، گرایش و کنش شرط لازم است، ولی کافی نیست، زیرا عامل زمینه‌ای دیگری نیز وجود دارد که بر بینش، گرایش و کنش به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم اثر می‌گذارد که به آن عوامل شخصیت‌ساز گفته می‌شود.

بازنمایی بینش زن

با بررسی‌های انجام‌شده به یازده مضمون اولیه رسیدیم که برخاسته از بینش و اعتقادات شخصیت‌های اصلی است.

یکی از مضامین گسترده‌ای که در حیطه بینش قرار می‌گیرد التزام به رعایت احکام شرعی است. اعتقاد قلبی و شناخت و آگاهی فرد به احکام شرعی با توجه به تازگی پیروزی انقلاب نشان می‌دهد که تا چه اندازه این شخصیت‌ها به آگاه‌سازی خود و دیگران با مطالعه و حضور در کلاس‌های اعتقادی سعی کرده‌اند اطلاعات و آگاهی خود را در خصوص احکام شرعی افزایش دهند و خود را مقید به رعایت کنند. در این میان، عوامل شخصیت‌ساز نیز نقش بسیار پررنگی در ایجاد بستر اعتقادی فرد دارند. خانواده مقید به مکتب عاشورا و انقلاب اسلامی، اهتمام‌ورزیدن به تربیت فرزند صالح است و برای رسیدن به این مهم از تقویت باورهای اعتقادی کمک می‌گیرد. سطح سواد خانواده و آگاهی از اتفاقات سیاسی روز و البته آزادی عقیده برای انتخاب راه از سوی فرزندان از عواملی هستند که در ایجاد و گسترش بینش‌های عمیق و نهادینه در فرد بسیار مؤثر بوده‌اند.

رعایت حجاب اسلامی در سخت‌ترین وضعیت، مانند امدادگری و یا هنگام اسلحه دست‌گرفتن و خدمت‌رسانی به رزمندگان در میدان نبرد، و همچنین تقید به حفظ حریم محرم و نامحرم در این شرایط از اعتقاد قلبی و ریشه‌ای شخصیت‌ها ناشی می‌شود، زیرا حضور یک رزمنده و مدافع زن در کنار مردان رزمنده باعث از بین رفتن حریم میان زن و مرد در عین همکاری نمی‌شود. در نمونه‌ای از کتاب *صبح*، وقتی صبح وطن‌خواه مجبور می‌شود در نخلستان‌های اطراف آبادان به تنهایی شب را در میان تعداد کثیری رزمنده مرد بگذراند، تا صبح به دیواری تکیه می‌دهد و نشسته می‌خوابد. این عمل او از تقید به حفظ حریم محرم و نامحرم ریشه گرفته است. در کتاب *زیباترین روزهای زندگی* شخصیت اصلی تلاش می‌کند با چادر و بدون تماس با نامحرم به مصدومان امداد رسانی کند و مورد مذمت پزشک بالادستی خود قرار می‌گیرد. در کتاب *چراغ‌های روشن شهر* بارها شخصیت اصلی از اینکه چادرش را در مسجد جا گذاشته خود را سرزنش می‌کند. همه این‌ها نشان می‌دهد که یک زن مسلمان رزمنده در نگاه و باور راویان این کتاب‌ها چگونه به حفظ حریم محرم و نامحرم، حفظ پوشش اسلامی و به‌طور مؤکد به پوشش چادر مقید است.

شخصیت‌های اصلی این چهار کتاب نسبت به جامعه و فریضه امر به معروف و نهی از منکر نیز دغدغه‌مندند. آگاهی از ارکان انقلاب، قناعت و صرفه‌جویی در وضعیت سخت، چه در تجهیزات و مهمات و چه در زندگی مشترک، آرمان‌گرایی در انتخاب همسر و ارائه الگویی مناسب به منظور ترسیم ویژگی‌های یک همسر، متناسب با دیدگاه‌های انقلابی، احترام و فرمان‌بری از والدین با توجه به سخت‌گیری‌ها و گاهی محدودیت‌هایی که برای حضور آن‌ها در خطوط مقدم

جنگ یا زندگی در وضعیت سخت وجود داشته است، اعتقاد به فلسفه شهادت و توکل به خدا و ائمه تماماً نشان می‌دهد که شخصیت‌های محوری این چهار کتاب از بینشی عمیق، کامل و متناسب با شرایط پیچیده جنگ برخوردارند.

بازنمایی گرایش زن

به‌طور حتم، یکی از قوت‌های این چهار کتاب برای درک بهتر شخصیت‌ها از سوی مخاطبان (به‌ویژه زنان و دختران) این است که در کنار رفتار و اعتقادات شخصیت‌های محوری، به‌طور مبسوطی به گرایش‌ها، یعنی احساسات و حالات درونی آن‌ها، نیز پرداخته شده است. در بررسی این چهار کتاب، سی مضمون اولیه به دست آمده که منعکس‌کننده گرایش شخصیت‌های اصلی است.

به‌طور حتم، برای بازنمایی شخصیت چهار زن مقاوم خرمشهر در کتاب‌های مطالعه‌شده، نیازمند پرداختن به حالات درونی و احساسات آن‌ها هستیم. به‌دست آمدن بیشترین مضمون اولیه برای بخش گرایش‌ها تأکیدی است بر این مسئله که توصیف شخصیت کاراکترهای اصلی دارای اغراق نیست و نویسنده در پی نشان‌دادن یک ابرقهرمان برنیامده است. یک زن در عین علاقه‌مندی به دفاع و حضور در خطوط مقدم جنگ، از صدای انفجار می‌ترسد، با دیدن اجساد یا حتی تهیه کفن برای شهدا منزجر می‌شود. او تلاش می‌کند منطقی و مسلط بر احساسات باشد، اما با پریشانی از وضعیت جنگی و حتی با وحشت از اسارت و تجاوز دست‌وپنجه نرم می‌کند. همه این موارد نشان می‌دهد شخصیت‌های بازنمایی‌شده خصوصیات انسانی و عادی دارند و نه یک ابرانسان.

این پژوهش تلاش کرده است همه ابعاد گرایشی شخصیت‌های اصلی کتاب‌ها را مورد توجه قرار دهد. به دلیل اینکه در این کتاب‌ها سانسور جدی از گرایش‌ها و احساسات رخ نداده است، می‌توان به راحتی احساسات متضاد را در موقعیت‌های مختلف شخصیت‌ها کشف کرد؛ مثلاً صبح وطن خواه، که با شجاعت در خرمشهر و آبادان و در سخت‌ترین وضعیت جنگی برابر لشکر عراق ایستادگی می‌کند، هیچ‌گاه ترس خود از اسارت و تجاوز نیروهای عراقی را پنهان نمی‌کند و برای محافظت از خود همیشه در جیبش نارنجکی ذخیره دارد تا در صورت اسارت آن را منفجر کند. همین‌طور همسرمداری و احساسات برخاسته از آن در کتاب‌های ساجی و زیباترین روزهای زندگی نیز نشان‌دهنده روحیه لطیف و عاشق‌پیشگی شخصیت‌های محوری داستان است.

یکی از گرایش‌های پررنگ در میان کتاب‌ها، گرایشی با عنوان فعال و مسئولیت‌پذیر است. این دختران در شرایط جنگی به جای فرار با تعلق خاطر به خرمشهر، شجاعت و دلیری و روحیه حق‌طلبی، اسلحه به دست می‌گیرند و هر کاری برای نجات شهر و پشتیبانی از نیروهای مقاوم خرمشهر انجام می‌دهند.

دسته‌ای از گرایش‌هایی که بسیار مورد توجه قرار می‌گیرد اشتراک روحیه کنجکاوی، جست‌وجوگر و علاقه‌مند به مطالعه و افزایش آگاهی میان شخصیت‌هاست. این الگوها، همان‌طور که برای دفاع از شهر پیشتانند، در زمان صلح یا در زمان گسترش تفکرات چپ در دوران پیروزی انقلاب، به سراغ مطالعه و کسب آگاهی می‌روند و اطلاعات خود را در زمینه‌های موردنیاز ارتقا می‌بخشند. برپایی کلاس‌ها و فعالیت‌های دینی و قرآنی، تدریس و برگزاری کلاس‌های اخلاق در حسینیه اصفهانی‌ها خود مصادیق چنین گرایش‌هایی است که در شخصیت‌های اصلی داستان وجود دارد.

بازنمایی کنش زن

بیرونی‌ترین لایه شخصیت هر انسان، کنش و رفتار اوست. به عبارتی، اگر بینش را ریشه تمامی شخصیت یک انسان بدانیم و گرایش را لایه واسطه آن قلمداد کنیم، نمود عینی همه این سطوح در کنش قابل‌رؤیت است.

مضامین پایه برای کنش و فعالیت شخصیت‌های محوری در ۲۴ دسته جمع‌بندی شدند که بیشترین فراوانی را فعالیت کمک‌رسانی این زنان دربر می‌گیرد. این دختران در زمان جنگ به فعالیت‌های نظامی اهتمام داشته و برای ماندن در خطوط مقدم جبهه تلاش می‌کنند. برای کمک به نیروهای مقاوم به امدادگری دست می‌زنند و همواره پشتیبانی می‌کنند. پیش از آغاز جنگ نیز به مناطق محروم و سیل‌زده می‌روند و به خدمت‌رسانی اقدام می‌کنند.

از کنش‌های اصلی مقیدبودن به اعمال و واجبات دینی است. این دختران در سخت‌ترین وضعیت هم به اقامه نماز و قرائت قرآن تقید دارند. شرکت در مراسم دعا و تدریس قرآن از کنش‌های پرتکرار آن‌ها به حساب می‌آید. این شخصیت‌ها خود را در مقابل خانواده و مجروحان و خانواده‌های شهدا نیز مسئول می‌دانند و از هر فرصتی برای سرزدن و احوال‌پرسی از آنان استفاده می‌کنند. در مراسم تشییع شهدا شرکت می‌کنند و برای جلای روح خود به قبور شهدا سر می‌زنند.

توجه به روحیه مبارزان شهر و برگزاری مراسم‌های دعا و توسل برای تهییج و روحیه‌دهی به رزمندگان در زمان فشار دشمن و درگیری‌ها از فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی راویان کتاب‌ها محسوب می‌شود. از طرفی، این دختران در زمان مقتضی تصمیم‌گیری دقیقی برای انتخاب نوع فعالیت خویش دارند. در زمان فعالیت گروه‌های چپی، به صورت گروهی در گردها و مباحثات خیابانی آن‌ها حضور می‌یابند و با تمام توان در تنویر افکار عمومی اهتمام می‌ورزند و در زمان دیگر در کلاس‌های عقیدتی و قرآنی شرکت می‌کنند.

بازنمایی عوامل شخصیت‌ساز

با بررسی نمونه‌های مطالعه‌شده، شخصیت کاراکترهای اصلی در سه دسته ذکرشده بررسی شد، اما با نگاهی مبسوط‌تر در خواهیم یافت شخصیت یک انسان فقط در بینش، گرایش و کنش او خلاصه نمی‌شود و در این میان عواملی نقش دارند که می‌توانند بر شکل‌گیری شخصیت تأثیرگذار باشند. عوامل تأثیرگذار بر شخصیت در دنیای پیرامونی و محدوده زیست و نهاد رشدیافته فرد ریشه دارد. در کتاب‌های مطالعه‌شده راویان به عواملی فراتر از بینش، گرایش و کنش اشاره می‌کنند. از همین رو، این عوامل با عنوان عوامل شخصیت‌ساز در هفت گروه دسته‌بندی و به شکل جداگانه بررسی شده است. نوع هنجار خانوادگی، قواعد خانواده و رویکرد پدر و مادر در مواجهه با رفتار فرزندان، عاملی تأثیرگذار بر شکل‌گیری شخصیت فرزندان است؛ مثلاً در کتاب *صبح پدر و برادر صبح وطن* خواه رویکرد سیاسی منطبق با اصول و قواعد مبارزاتی حضرت امام خمینی (ره) دارند و با فعالیت سیاسی او مخالفتی ندارند. این مسئله در زمان جنگ نیز کاملاً هویدا می‌شود و صبح مدت طولانی دور از خانواده به فعالیت دفاعی و امدادی می‌پردازد. در نمونه متضاد، شاهد مخالفت تمام‌قد پدر زهره فرهادی در کتاب *چراغ‌های روشن شهر* هستیم؛ درست زمانی که صبح و خانواده‌اش در مقابل عراقی‌ها در حال ایستادگی هستند، زهره فرهادی بدون اطلاع خانواده از خانه بیرون زده است و از ترس ممانعت پدر خودش را پنهان می‌کند. او مدام در اضطراب مخالفت پدر برای بازگشت به جبهه است. عامل دیگری مانند موقعیت مالی خانواده نیز بر شخصیت این افراد تأثیرگذار بوده است؛ مثلاً در کتاب *ساجی*، نسرين باقري عضو خانواده‌ای نسبتاً ثروتمند است و به خوبی می‌توان رد انزجار از جنگ و دل‌بستگی به جهیزیه مفصل رهاشده در شهر جنگی را مشاهده کرد. به نظر می‌رسد وضعیت مالی خانواده، به‌منزله یکی از عوامل شخصیت‌ساز تأثیر، بسزایی در روند شکل‌گیری گرایش به تجملات در این دختر جوان دارد. در مقابل، فوزیه مدیح در دوران جنگ ازدواج می‌کند و فقط با لباس تنش به خانه شوهر می‌رود و نگران وسایل خانه در زمان حضور در شهر جنگ‌زده آبادان نیست. تمکن مالی در خانواده و آزادی عمل دادن به فرزندان از نسرين باقري دختری مد روز، شیک و اهل گشت‌وگذار ساخته است؛ درحالی‌که سنت‌گرایی عشیره‌ای در خانواده فوزیه مدیح سبب می‌شود او در شخصی‌ترین انتخاب‌ها هم آزادی عمل نداشته باشد. این مصادیق نشان می‌دهد که عوامل شخصیت‌ساز تا چه اندازه می‌تواند بر روند بینش، گرایش و کنش کاراکترها تأثیرگذار باشد.

موقعیت اجتماعی خانواده از مؤلفه‌های اثرگذار در شکل‌گیری شخصیت افراد است. در کتاب *زیباترین روزهای زندگی*، پدر بزرگ و جد پدری راوی به واسطه اینکه از شجره سادات و بزرگان قبایل عرب خوزستان هستند، در میان اعراب خرمشهر از جایگاه ممتازی برخوردارند. تسلط به احکام دینی و علوم قرآنی سبب شده است خانه آن‌ها محل رجوع افراد و برگزاری

مجلس روضه‌خوانی باشد. همین امر سبب ایجاد محدودیت‌هایی برای اعضای خانواده، به‌ویژه دختران، شده است؛ مثلاً سطح تحصیلات در خانواده محدود به علوم قرآنی و دینی است و حفظ قرآن و تسلط بر سطوح ترجمه و تفسیر ارزش محسوب می‌شود و دختران از تحصیل در مقاطع بالاتر از دبستان منع می‌شوند. این خانواده بنا بر زمینه‌های دینی خود، تقیدات مذهبی و سنتی ویژه‌ای دارد. یکی از آداب و رسومی که راوی با آن در تضاد است ممنوعیت ازدواج با غیرسادات است که طبق سنت، همه از آن منع شده‌اند.

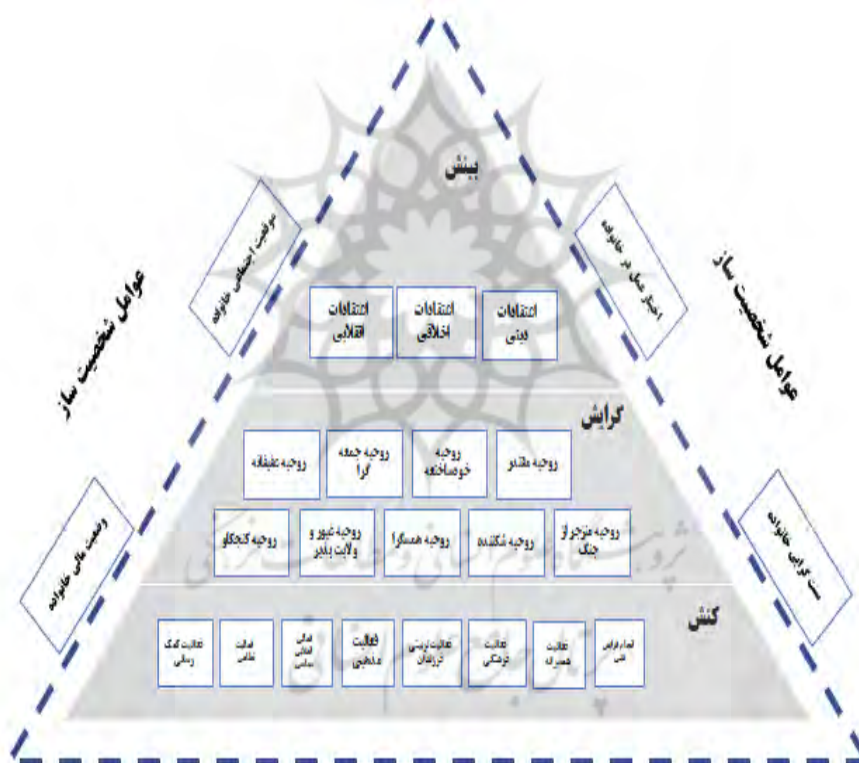
در کتاب *ساجی*، پدر نسرین باقری از موقعیت اجتماعی ممتازی در محله و فامیل برخوردار است. او به سه زبان دنیا تسلط دارد و به‌عنوان مترجم در کشتی‌رانی ایران مشغول به کار است. عمومی نسرین پزشکی حاذق و صاحب‌نام در آبادان است. خانواده مادری و پدری او تحصیلات عالی دارند و به‌واسطه سفرهای مادرش به انگلستان برای درمان، در وسایل مصرفی و پوشاک از مد روز اروپا پیروی می‌کنند.

در نمونه‌ای دیگر می‌توان به زهره فرهادی در کتاب *چراغ‌های روشن شهر* اشاره کرد. برادر زهره پسری درس‌خوان است که برای ادامه تحصیل در رشته پزشکی به هندوستان مهاجرت کرده و زهره نیز تمام تلاشش را می‌کند که درسش با بهترین نمره‌ها تمام شود و مانند برادر به هندوستان برود. پدرش بر کسب علم بسیار تأکید دارد و از همین رو فرزندانش را از کلیه فعالیت‌های سیاسی منع می‌کند.

جمع‌بندی

با نگاه به تحولات جامعه پیش و پس از انقلاب، در خواهیم یافت که انقلاب اسلامی همانند بهار فضایی را فراهم کرد تا بذره‌های منتظر نمو، سبز شوند و ریشه دهند. کتاب‌های *صبح*، *ساجی*، *چراغ‌های روشن شهر* و *زیباترین روزهای زندگی* روایت جوانان دوران انقلاب و دفاع مقدس است که با عشق به امام خمینی (ره) و انقلاب در پی هدفی والا تمام‌قد لباس مجاهدت در عرصه‌های گوناگون به تن کردند و از هیچ تلاشی فروگذار نکردند. کسانی که روزی به گفته خود تحمل دیدن خون را نداشتند، با شجاعت امدادگر نیروهایی شدند که به فجع‌ترین حالت مجروح شده بودند. دختران سختی‌نکشیده و مد روزی که تحمل ماندن آب شط بر پاهای خود را نداشتند و آن را می‌شستند، برای روزهای متمادی از آن آب می‌نوشیدند و هفته‌ها بدون حمام، غرق در خاک و خون بی‌وقفه از کشور خود دفاع می‌کردند. پس از بررسی‌های انجام‌شده، ابعاد شخصیتی این زنان در ۲۷ مضمون پایه معرفی شد. زنانی که از جنگ منزجرند و گاهی به دلیل وضعیت سخت آن روحیه‌ای شکننده پیدا کرده‌اند، اما هیچ‌گاه روحیه همسرگرایی خود را از دست نداده و همه تلاش خود را کردند تا همسرانشان با خیال راحت در جبهه حضور یابند و دغدغه‌ای نسبت به خانه و فرزندان نداشته باشند. این زنان روحیه‌ای غیور و ولایت‌پذیر دارند و

تمام نگاهشان به فرامین امام خمینی (ره) به عنوان ولی فقیه است. روحیه کنجکاو و مقتدر آنها سبب می‌شود در بزنگاه‌ها تصمیمات درست بگیرند و دانش و آگاهی خود را، بسته به نیاز روز، ارتقا دهند. هیچ‌گاه فعالیت فرهنگی، مذهبی، انقلابی و سیاسی آنها تحت تأثیر جنگ تعطیل نمی‌شود و حتی در شرایط سخت نیز مقید به حضور در مراسم دعا و توسل هستند. تمام تلاش خود را می‌کنند در جبهه ثمربخش باشند. فعالیت همسرانه، تربیت فرزندان و کمک به خانواده خود به جهت بهبود شرایط نیز از اقداماتی است که این زنان مجاهد روی آنها تأکید دارند. در پایان، می‌توان مدل ذیل را، که برآمده از مضامین پایه و محوری است، به عنوان حاصل اصلی این مقاله از بازنمایی شخصیت زن در آثار برگزیده ارائه کرد:

شکل ۱- الگوی بازنمایی شخصیت زن در کتب منتخب

عوامل شخصیت ساز

- پس از بررسی، پیشنهادهایی به پژوهش‌گران ارائه می‌شود:
۱. پرداختن عمیق از منظر علوم ارتباطات به کتب خاطرات، به‌ویژه کتاب‌های خاطرات زنان دفاع مقدس؛
 ۲. انجام‌دادن پژوهش‌های کیفی و استخراج الگوهای نهفته از ابعاد شخصیتی زنان در رسانه‌های دیداری و شنیداری و مکتوب؛
 ۳. اهمیت موضوع بررسی شخصیت زنان می‌طلبد که در رشته تبلیغ و ارتباطات فرهنگی بیشتر به آن پرداخته شود، زیرا جایگاه زنان به‌عنوان مادر، همسر، دختر یا یک مدافع و رزمنده بر جریان الگوسازی امروز بسیار اثرگذار است؛
 ۴. بررسی الگوهای ارتباطی زنان رزمنده در میدان نبرد نیز می‌تواند از موضوعات قابل پژوهش باشد.

منابع

- قرآن کریم.
- اتینکسون، هیلگارد (۱۳۹۶). *زمینه روانشناسی، ترجمه حسن رفیعی و محسن ارجمند، تهران: ارجمند.*
- اشرف، احمد (۱۳۸۸). «تاریخ، خاطره، افسانه»، *ایران‌نامه*، ش ۷۱، ص ۵۳۸-۵۲۵.
- _____ (۱۳۸۸). «سابقه خاطره‌نگاری در ایران»، *دوماهنامه بخارا*، ش ۷۴، ص ۳۳۹-۳۶۳.
- جودکی، محمدعلی (۱۳۹۵). *نقش زنان در دفاع مقدس، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.*
- شی‌پر، مایکل اف. (۱۳۸۷). *نظریه‌های شخصیت، ترجمه احمد رضوانی، مشهد: آستان قدس رضوی.*
- کمری، علیرضا (۱۳۸۳). *با یاد خاطره، تهران: سوره مهر.*
- _____ (۱۳۹۰). *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق، تهران: مرکز اسناد دفاع مقدس.*
- لوته، باکوب (۱۳۹۱). *مقدمه‌ای بر روایت در ادبیات و سینما، ترجمه امید نیک‌فرجام، تهران: مینوی خرد.*
- مهدی‌زاده، سیدمهدی (۱۳۸۷). *رسانه‌ها و بازنمایی، تهران: دفتر مطالعات و توسعه رسانه‌ها.*
- هیوارد، سوزان (۱۳۸۱). *مفاهیم کلیدی در مطالعات سینمایی، ترجمه فتاح محمدی، تهران: هزاره سوم.*